

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

LAÇIN XALİD OĞLU MUSTAFAYEV

**ANTİK MƏDƏNİYYƏTİN AZƏRBAYCAN
ALBANİYASININ MADDİ İRSİNƏ MƏDƏNİ TƏSİRİ**

5505.02 – Arxeologiya

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya elmi fond şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **İlyas Atababa oğlu Babayev**
AMEA-nın müxbir üzvü, tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Qüdrət Seyfulla oğlu İsmayilzadə**
tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Abuzər İbrahim oğlu Ələkbərov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı elmi müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Ümumi tarix” kafedrası

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün yaradılmış (5505.02 – “Arxeologiya”) dissertasiyaların müdafiəsini həyata keçirən F/D 01.171 Disserasiya Şurasının “_08__”_06__ 2016-cı il tarixli iclasında saat “__” keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, Az 1043 H.Cavid prospekti 115

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “__” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

F/D 01.171
Dissertasiya Şurasının
elmi katibi

Səfər Hüseyn oğlu Aşurov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Albaniyasının maddi mədəniyyət abidələrinin və mədəni münasibətlərinin tədqiqi daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Arxeoloji tədqiqat nöqtəyi nəzərindən Albaniya tarixinin araşdırılmasının əsas tədqiqat bazasını əşyavi mənbələr, yaşayış məskənləri, qədim şəhərlər, müdafiə istehkamları və qəbir abidələri təşkil edir. Həmçinin bu istiqamətdəki tədqiqatlar zamanı insanların mövcud zərurətdən doğan təsərrüfat həyatı, məişəti, dini dünyagörüşü, sosial-siyasi, iqtisadi, ticarət və mədəni münasibətlərinin araşdırılması da arxeoloqların önəm verdikləri mühüm sahələrdir. Yazının meydana gəlməsi ilə arxeoloji tədqiqatlarda yeni mərhələ başlayır. Xüsusilə antik dünya mədəniyyətinin öyrənilməsində yazılı mənbələrin əvəzedilməz rolu vardır. Antik dövrdə yunan və Roma müəlliflərinin yazılarında haqqında bəhs edilən ölkələrdən biri də Albaniya dövlətidir. Antik Albaniyanın tarixi və maddi mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələri arxeoloq və tarixçilərin diqqətini daim cəlb etmişdir. Eyni zamanda müəllif tərəfindən qabardılan bu mövzu Şimali Azərbaycan ərazisində dövlətçilik ənənələrinin tədqiqində mühüm strateji və siyasi maraqlara söykənir. Bu problem bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Digər elm sahələrində olduğu kimi arxeologiya elmində də tədqiqata cəlb edilən mövzunun aktual olması önəmlidir. Albaniyanın siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni münasibətlərinin tədqiqi, xüsusilə bu dövrün beynəlxalq münasibətlərinin araşdırılması dissertasiya mövzusunun aktuallığını artıran amillərdəndir.

Qafqaz əlverişli təbii coğrafi şəraitə malikdir. Bu təbii landşaftın flora və faunası olduqca rəngarəngdir. Sıx meşələr, bol sulu çaylar, təbii və müalicəvi əhəmiyyətli bulaqlar, geniş otlaq sahələri tarix boyu miqrasiya edən insanların diqqətini cəlb etmişdir. Təbii sərvətlərin çoxluğu və zəngin təbiətə malik

olması burada ən qədim zamanlardan insan amilinin formalaşması üçün baza rolunu oynamışdır. Mülayim iqlim və münbit torpaqların geniş əraziləri əhatə etməsi təsərrüfatın inkişafı üçün mühüm faktor idi. Dağ, meşə, çöl, çay və dəniz məhsullarının müxtəlifliyi və zənginliyi əhalinin zəruri qida ilə təminatını asanlaşdırırdı.

Sınıflı cəmiyyətin yaranması Azərbaycan ərazisində yaşayış məskənlərinin artmasına və tədricən şəhər tipli yaşayış yerlərinin formalaşmasına təkan vermişdir. Bu tarixi və sosial prosesin baş verməsi üçün cəmiyyət, ən azı bir neçə min il ərzində qədim insanların bilik və bacarıqlarının, düşüncə tərzinin və ətraf aləmə olan münasibətlərinin dəyişilməsi kimi mühüm komponentləri özündə cəmləşdirən inkişaf mərhələləri keçmişdir. Hələ Albaniya dövlətinin yaranmasına qədər bu dövlətin mövcud olduğu coğrafi ərazidə təsərrüfatın və sənətkarlığın inkişafı ilə izlənilən maddi mədəniyyət qalıqları müşahidə edilməkdədir. Hər bir maddi mədəniyyət abidəsi tarixi inkişafın vacib elementlərini daşımaqla yanaşı tədqiqatçıların apardıqları araşdırmalara stimül verən bir nömrəli baza rolunu oynayırlar. Maddi mədəniyyət abidəsi tərəfindən ötürülən hər hansı bir informasiya tarixi qanunauyğunluqları dəqiqliklə və olduğu kimi tədqiqatçıya çatdırıa bilir. Bunun üçün əldə edilən materialları və araşdırılan abidəni doğru istiqamətdə, sistemli şəkildə öyrənmək lazımdır.

Azərbaycan mədəniyyəti uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bütün ölkələr kimi Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə də bir sıra xalqların təsiri olmuşdur ki, bunları da arxeoloji abidələrdən əldə edilən və digər maddi mədəniyyət nümunələrindən ibarət tapıntılar əsasında izləmək olur. Əldə olunan materiallar göstərir ki, tarixən Azərbaycanda yaşayan əhali bir sıra xalqlarla təmasda olmuşdur. Bu qarşılıqlı münasibətlər maddi mədəniyyətimizin ayrı-ayrı sahələrində, əhalinin sosial-iqtisadi və dini dünyagörüşündə özünü biruzə verir. E. ə. IV-III əsrdə vüsət alan ellin mədəniyyəti antik dünyanın maddi

mədəniyyətimizə olan təsir gücünü daha da artırırdı. Təsadüfi deyildir ki, Albaniyanın ellin dünyası ilə olan əlaqələrindən antik müəlliflər də bəhs etmişlər. Burada əsas rollardan birini siyasi və ticarət münasibətləri daşıyır ki, bu istiqamətdə qurulan əlaqələr nəticəsində maddi mədəniyyətdə qısa zaman ərzində inkişaf və yeniliklər müşahidə etmək mümkündür. Tarixən bir sıra xalqların miqrasiya edərək Qafqazdan ötməsi və tədricən bu ərazilərdə məskunlaşma prosesi, eyni zamanda ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif dövlətlərin tərkibinə daxil olması, müxtəlif ölkələrlə əlaqələr maddi mədəniyyətimizə kənar elementlərin daxil olmasına şərait yaratmış, bu isə yerli mədəniyyətin bilavasitə zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Antik dünya ilə əlaqələr, bu mədəniyyətlə tanışlıq digər xalqlarda olduğu kimi Albaniya əhalisinin mədəniyyətində də silinməz izlər qoymuşdur. Yunanıstanla başlayan antik dünyanın təsiri Roma dövründə də davam etmişdir. Yazılı mənbələr və arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Albaniya da antik dövrdə yunan-Roma mədəniyyətinin təsir dairəsində olmuşdur. Antik dövrdə bu təsir Albaniya əhalisinin həyatının bütün sahələrində izlənilir. Bu günkü arxeoloji araşdırmaların başlıca vəzifələrindən biri bu prosesi ardıcıl şəkildə izləməkdir. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan antik dünya ilə şərq dünyası arasındakı mədəni əlaqələrdə aktiv iştirak etmişdir.

Ölkəmizin siyasi, mədəni və iqtisadi münasibətlərini araşdırmaq, onun dünya ölkələri ilə qurulan beynəlxalq əlaqələrinin iki min ildən artıq tarixi dövrünün fundamental tədqiqinə söykənir. Bu problem siyasi maraqlara söykəndiyindən daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Eyni zamanda öz aktuallığı ilə antik dövrün beynəlxalq münasibətlərinə müxtəlif aspektlərdə yanaşma üsulunu əsas tutur. Bu səbəbdən sözü gedən dövrün siyasi, mədəni, ticari-iqtisadi və s. kimi sahələrinin beynəlxalq sferadakı münasibətlərinin öyrənilməsinə tez-tez müraciət olunur.

Albaniya tarixi və mədəniyyəti geniş dövrü əhatə edərək (e.ə. IV- b.e. VII əsrləri) müxtəlif aspektlərdə araşdırılmışdır.

Ölkənin siyasi tarixi, dövlətin yaranması, Albaniyanın iqtisadi, ticarət və mədəni münasibətləri, əhalinin etnik mənşəyi, təsərrüfat həyatı, dini dünyagörüşü və maddi mədəniyyətinin müxtəlif sahələri tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş və dəfələrlə bu mövzulara toxunulmuşdur. Bu sahədə çox saylı monoqrafiyalar, məqalələr, namizədlik, doktorluq dissertasiyaları və s. yazılmışdır.

Albaniya tarixini arxeoloji tərəfdən öyrənərkən bir çox maraqlı məqamlar ortaya çıxır. Antik mənbələrdən və arxeoloji qazıntılardan məlum olduğu kimi Albaniya bu dövrdə bir çox ölkələrlə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr qurmuşdu. Sadalanan əlaqələrin nəticələrini əyani şəkildə arxeoloji materiallardan izləmək mümkündür. Bu əlaqələrə bəzi tədqiqatçıların araşdırmalarında rast gəlinir. Bir sıra tədqiqatçılar müəyyən qədər bu problemə toxunmuşlar. Albaniyanın antik dünya-ellin ölkələri, xüsusən Yunanıstan və Roma ilə qurduğu əlaqələr nəticəsində maddi mədəniyyətimizdə müəyyən dəyişikliklər üzə çıxmışdır. İqtisadi və ticarət sahəsində qurulan əlaqələr maddi mədəniyyətimizin bir sıra sahələrinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Xatırladaq ki, Albaniya dövrünə aid arxeoloji abidələrinin müxtəlif səpkilərdə tədqiqi, sənətkarlığın bir sıra sahələri, memarlıq və tikinti texnikası, dəfn etmə adətləri, dini dünyagörüşü və inancları, ticarət və pul dövriyyəsi, silah və zirehləri, məişət və təsərrüfat həyatı və s. onu göstərir ki, bu dövrdə sözügedən ərazidə əhalinin mədəniyyətində böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Yuxarıda adları sadalanan sahələrin tədqiq olunmasına ehtiyac artdıqca bu səpkidə olan problemlər gündəmə gətirilmiş və qarşıya qoyularaq ayrı-ayrı illərdə bu və ya digər dərəcədə tədqiqatlara cəlb edilmişdir. Qeyd edək ki, aparılan araşdırmaların məkan və zamanından asılı olmayaraq, yeni problemlərin meydana gəlməsi tədqiqatçıların Albaniya tarixinin və maddi mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsindəki marağını gündə gündən artırır. Lakin indiyə kimi antik dünya mədəniyyətinin Albaniyanın maddi mədəniyyətinə təsiri ümumi və bütöv şəkildə

araşdırılmamışdır. Tikinti texnikası, sənətkarlığın bir sıra sahələri, xüsusilə keramika istehsalı, ticarət və pul dövriyyəsi, dəfn etmə adətləri və s. kimi sahələrdə izlənən antik dünyanın təsiri bu tədqiqat işinin mühüm faktoloji əsasını təşkil edir. Müxtəlif illərdə bu problemlərə bir çox tədqiqatçılar tərəfindən dağınıq şəkildə müraciət olunduğu üçün mövzunun ümumi tədqiqinə ehtiyac vardır. Mövzunun aktuallığı onun tədqiqinə olan ehtiyacı artırır.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Araşdırılan hər bir mövzunun əsas məqsədlərindən biri sual ünvanlanan obyektin elmi və tarixi faktlara əsaslanaraq həlledilməsindən, yəni elmi tədqiqindən ibarətdir. Təqdim olunan dissertasiya işinin əsas məqsədi antik dünya mədəniyyətinin Azərbaycan Albaniyasının maddi mədəniyyətinə təsiri nəticəsində müşahidə edilən dəyişiklikləri öyrənmək və ətraflı araşdırmaqdır. Burada məqsəd antik qaynaqların barəsində məlumat verdiyi Albaniyanın arxeoloji faktlara əsasən antik dünya ilə qurduğu müxtəlif şəkili əlaqələri nəticəsində maddi mədəniyyətimizdə müşahidə edilən dəyişiklikləri izləmək və antik dünya mədəniyyətinin təsirini ümumi və geniş şəkildə tədqiqata cəlb etməkdir.

Tədqiqat işinin mühüm vəzifələri:

a) Antik dünya ilə qurulan sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni münasibətləri göstərmək;

b) İqtisadi və ticarət əlaqələri nəticəsində Albaniyanın beynəlxalq ticarətə qoşulması və bu sahənin inkişafı ilə müşahidə edilən pul dövriyyəsinin yaranması məsələsinin önə çəkilməsi;

c) Maddi mədəniyyətin bir sıra sahələrində, keramika istehsalında, torevtika sənətində, zinət əşyalarının hazırlanmasında, dəfn adətlərində izlənən antik təsirin yerli materiallarda üzə çıxan formalarını göstərmək;

d) Memarlıq və tikinti texnikasında bu dövrdə müşahidə edilən yeni tikinti üsullarının yaranması faktının qeyd olunması;

Dissertasiya işinin əsas məqsəd və vəzifələrindən biri də antik dünya mədəniyyətinin Albaniyanın maddi mədəniyyətinə göstərdiyi təsirin səbəb və nəticələrini göstərməkdir. Bu təsir nəticəsində maddi mədəniyyətimizdəki inkişafın şərh və tədqiqat tədqiqat işinin mühüm və başlıca vəzifəsidir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat işinin əsas obyektı antik dünya mədəniyyətinin təsiri ilə yaranan maddi mədəniyyət nümunələri və antik dünya-ellinizm ölkələri (Yunanıstan, Roma, Selevki, Baktrya və digərləri) ilə qurulan əlaqələr nəticəsində Albaniyada formalaşan yeni mədəniyyətin (Azərbaycan Albaniyasının antik dövr mədəniyyəti) öyrənilməsidir. O cümlədən Albaniyanın təsərrüfat həyatı, keramika istehsalı, tikinti texnikası, qəbir abidələri, pul dövriyyəsi, ticarət və iqtisadi münasibətlərində müşahidə edilən antik dünyanın təsir və izlərini tədqiqata cəlb edilərək araşdırılması mövzunun tədqiqat obyektlərindəndir.

Mövzunun mənbəşünaslığı. Tədqiqat işində antik mənbələrdən geniş istifadə edilmişdir. Dissertasiyada müraciət olunan mənbələr bir qayda olaraq xronoloji ardıcılıqla göstərilmişdir. Burada Azərbaycan Albaniyası, daha dəqiq və ətraflı desək Qafqaza aid qədim yunan müəlliflərinin əsərləri (ilkin mənbə Herodotun “Tarix” əsəri olmaqla) haqqında təfəsilatı ilə söhbət açılır. Daha sonra Roma müəlliflərinin qeydlərinə müraciət edilərək özündə Albaniya haqqında xeyli informasiya cəmləşdirən bir sıra mənbələrdən bəhs edilir. Qeyd edək ki, istər yunan, istərsə də Roma mənbələri Albaniya haqqında məlumat verən ən qədim mənbələr kimi dəyərləndirilir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, Makedoniyalı İsgəndərin və Roma sərkərdələrinin yürüşləri zamanı ordunu müşayiət edən müşahidəçilərin yazı və qeydləri də bu qaynaqlar sırasına daxil edilir. O cümlədən ellin ölkələrindən bu ərazilərə göndərilən ekspedisiyaların qeyd və hesabatları, romalıların yürüşləri ilə əlaqədar məlumatlar da bu qaynaqlar içərisində xüsusi rol oynayır.

Albaniya tarixi və maddi mədəniyyətinin mənbəşünaslıq bazasının müəyyən hissəsini gürcü, erməni, alban müəlliflərinin əsərləri təşkil edir. Lakin bu mənbələrin tədqiqat işinə və dövrünə birbaşa aidiyyəti olmadığı üçün bu ətrafdakı qeydlər yalnız Albaniyanın tarixini əhatə edə bilən qaynaqlar kimi diqqətə çatdırılır.

Araşdırılan dissertasiya mövzusunı əhatə edən mənbələr sırasında arxeoloji artefaktları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müasir elmi tədqiqat işləri ilə paralel Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan tapıntılara (Qəbələ beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyası, Şəmkir – Qaracəmirlə beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyası) və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya, Numizmatika və Xüsusi fondunda qorunan arxeoloji materiallara müraciət olunmuşdur. Əşyavi mənbələr tarixi-arxeoloji abidə və tədqiq olunan dövr haqqında geniş informasiya ötürücüsü funksiyasına xidmət edir. Dissertasiyada bu əşyavi mənbələrdən lazımi səviyyədə istifadə edilmişdir. Çünki məhz bu dövrdə antik dünyaya ölkələrinə məxsus xeyli sayda müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Tapılan materiallar bütünlükdə Albaniya ərazisini əhatə edərək təsərrüfat həyatının və maddi mədəniyyətimizin bir çox sahələrini özündə cəmləşdirir.

Tarixşünaslıq başlığı altında Albaniyaya (Qafqaz Albaniyası) aid olan bir sıra rus, Azərbaycan və s. tədqiqatçıların elmi araşdırmalarına müraciət olunmuş və Albaniyaya aid ilk dəfə dərc edilən məqalələrə istinad edilmişdir. Albaniya tarixinin və arxeoloji abidələrinin genişmiqyaslı tədqiqini əhatə edən bir sıra tarixçi və arxeoloqların elmi əsərləri, monoqrafiyaları, ümumilikdə Albaniyaya aid çox saylı tədqiqat işlərinə müraciət olunmuşdur. Eyni zamanda dissertasiyada Avropa və Rusiya tədqiqatçılarının Şərqdə ellin mədəniyyətinin yayılması və təşəkkülü, Albaniyanın maddi mədəniyyəti və arxeoloji abidələri və s. barəsindəki araşdırmalarına yer verilir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Tədqiqat işi e. ə. V və əsasən e. ə. IV əsrdən – İsgəndərin Şərqə yürüşündən başlayaraq, eramızın IV əsrinədək olan geniş bir dövrün arxeoloji abidələrinin və maddi mədəniyyət qalıqlarının, o cümlədən Albaniyanın antik dünya ölkələri ilə qurduğu mədəni, siyasi və iqtisadi münasibətlərinin tədqiqini əhatə edir. Albaniya tarixinin və maddi mədəniyyət abidələrinin daha geniş bir zamanı, e. ə. IV- b. e. VII əsrlərini əhatə etməsinə baxmayaraq, dissertasiyada yalnız qeyd edilən zaman çərçivəsində müşahidə edilən proseslər izlənilir. Çünki antik dünyanın Albaniyanın maddi mədəniyyətinə mənəvi təsiri e.ə. V- b.e. IV əsrinə qədərki dövrdə daha güclü hiss olunur. Dissertasiyada Əhəmənilər dövründə (e.ə. VI-IV əsrlər) Azərbaycanda baş verən siyasi, mədəni hadisələrin gedişatına da toxunulmuşdur. E.ə. V əsrdən gec olmayaraq Azərbaycanda yaşayan yerli əhali dünya xəritəsində müşahidə edilən siyasi və mədəni münasibətlərə qoşulur. Antik dünya mədəniyyətinin Şərqə təsiri yunan koloniyaları və şəhər dövlətləri vasitəsilə e.ə. VII-VI əsrdən etibarən başlayır, Əhəmənilər və ellinizm dövründə isə geniş vüsət alır. Ellinizmə qədər Əhəmənilərin yunan dünyası ilə siyasi və mədəni əlaqələrinin olması səbəbindən e.ə. V əsrdən başlayaraq antik yunan mədəniyyəti imperiya ərazisində yaşayan müxtəlif xalqların maddi mədəniyyətinə nüfuz edir. Bu təsir İranın maddi mədəniyyətində də özünü göstərir. Əhəmənilər vasitəsilə ilk dəfə olaraq antik dünya mədəniyyəti ilə tanış olan Azərbaycan-Albaniya əhalisinin maddi mədəniyyətində üzə çıxan yunan mədəniyyətinin cizgiləri arxeoloji materiallarda kifayət qədər yaxşı izlənilir. Bu aktuallığı nəzərə alaraq qeyd edilən dövrdə (e.ə. V əsr) maddi mədəniyyətimizdə izlənilən əhəməni-yunan təsiri məsələsi də dissertasiya mövzusu ilə sıx bağlı olduğu üçün tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi Albaniyanın maddi mədəniyyətinin ayrı – ayrı sahələrində – memarlıq və tikinti texnikası, keramika istehsalı, torevtika və

zinət əşyaları, təsərrüfat həyatının müxtəlif istiqamətlərində, ticarət və pul dövriyyəsində, dəfn etmə adətlərində yunan – Roma dünyasına məxsus ünsürlərin bütöv bir sistem şəklində tədqiq olunaraq elmi dövriyyəyə təqdim olunmasından ibarətdir. Eyni zamanda müşahidə edilən kənar elementlərin oxşar əlamət və cizgilərini ellin dünyasının obrazlı sujet və cizgiləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunaraq təqdim edilməsi tədqiqatın elmi yeniliyinə dəlalət edir. İşin elmi yeniliyi qarşıya qoyulan problemin ümumi və tam şəkildə öyrənilməsi, işin sistemli və ətraflı şəkildə şərh olunaraq araşdırılmasına xidmət edir. Qeyd edək ki, bu sahədə müxtəlif araşdırmalar olsa da, cəm və hərtərəfli şəkildə indiyə qədər bu problem tədqiq olunmamışdır. Dissertasiyada antik dünyanın Albaniyanın mədəniyyətinə göstərdiyi təsirin hələ ellinizmdən öncə baş verdiyi arxeoloji abidələrin köməkliyi ilə işıqlandırılır. Bu təsirin əhəmənilər dövründən başladığı, ellinizm dövründə isə geniş xarakter aldığı və e.ə. I əsrin ortalarından başlayaraq Roma ilə əlaqələri davam etdirdiyi müəyyən edilmişdir. Ölkəmizdə aparılan son illərin arxeoloji qazıntıları nəticəsində əhəməni dövrü abidəsindən yunan mədəniyyətinin təsiri ilə istehsal edilən oynoxoyya (şərab qabı) tipli qabların tapılması bu əlaqələrin bariz nümunəsi və sənətkarlığın dulusçuluq sahəsinə olan təsirin əyani göstəricisidir. Əhəmənilər imperiyasının tərkibinə daxil olaraq Azərbaycanda yaşayan yerli əhali yunan-əhəməni əlaqələri çərçivəsində antik dünya mədəniyyəti ilə tanış olmuşlar. Bu zaman mədəniyyətimiz ikili təsir dairəsində olmuşdur. Göstərilən faktı əsas tutaraq həm əhəmənilərin maddi mədəniyyətimizin müxtəlif sahələrinə, tikinti texnikası, dulusçuluq, sosial və siyasi münasibətlərinə, həm də zəif də olsa, yunan mədəniyyətinin keramika sahəsinə təsirini sezmək mümkündür. Maddi mədəniyyətimizin yunan mədəniyyətinin təsiri altına düşməsi iki tərəfli münasibətlərin yaranması zəminində baş vermişdir. Dissertasiyada göstərilən sahələrin ardıcılıqla yerləşdirilərək onlarda müşahidə edilən

əlamətlərin və yeniliklərin qabardılması tədqiqat işinin mühüm elmi tərəfini təşkil edir.

Mövzunun araşdırılma səviyyəsi. Tədqiqat işində antik dünya mədəniyyətinin Albaniyanın maddi mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələrinə göstərdiyi təsir və həmçinin ellinizmin təsiri ilə Albaniyanın ticarət və iqtisadi münasibətlərinin inkişafı, pulların meydana gəlməsi və pul dövriyyəsinin formalaşması, dəfn etmə adətlərində müşahidə edilən antik dünyanın izləri və s. geniş rəqsə verilmişdir. Bu sahədə müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin bir qədər pərakəndə şəkildə. Müxtəlif illərdə öz tədqiqatlarında bu problemə C.Ə.Xəlilov, İ.A.Babayev, F.L.Osmanov, M.Rəsulova, Q.O.Qoşqarlı və digərləri toxunmuşlar. Bildiyimiz kimi antik dünya Azərbaycanla-Albaniya ilə yanaşı Şərqlin bir çox ölkələrinə də təsir göstərmişdir. Xüsusilə bu təsir ellin dövründə daha güclü izlənilir. Antik dünyanın şərqlə olan əlaqələri və müxtəlif istiqamətlərdə yaranan münasibətlər və s. kimi məsələlər Avropa və Rusiya tədqiqatçılarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Ellinizmin Şərq mədəniyyətinə göstərdiyi təsir dünya tədqiqatçılarının nəzərində geniş arealda araşdırılarsa da, Albaniyaya dair aidiyyət problemlərə nadir hallarda rast gəlinir. Məhz bu problem ətrafında təqdim olunan dissertasiya işində bir sıra qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirilmişdir. Buna qədərki tədqiqatlar bu sahəni kifayət qədər əhatə etmədiyindən tədqiqat işində bu proses ardıcıl şəkildə izlənilmişdir.

Tədqiqatın elmi metodu. “Antik dünyanın Azərbaycan Albaniyasının maddi irsinə mədəni təsiri” adlı mövzunun tədqiqat zamanı müqayisəli təhlil, elmi tarixi yanaşma, obyektiv və analitik analiz metodlarından istifadə edilmişdir. Antik mənbələrə tez-tez istinad edilərək, ellin ölkələrində, xüsusi ilə Yunanıstan və Romada izlənilən maddi mədəniyyət nümunələrini təkrarlayan, Azərbaycanın antik dövr abidələrindən aşkarlanan arxeoloji artefaktları ilə qarşılıqlı müqayisəsi aparılmışdır. Qeyd olunan tədqiqat işinin analitik və müqayisəli təhlili zamanı antik

qaynaqlardan, bu səpkidə yazılan elmi məqalələrdən, tədqiqat işlərindən, elmi kitablardan, konfrans materiallarından və s. istifadə olunmuşdur. Həmçinin tədqiqat işində abidələrin təsviri metodundan istifadə edilmişdir. Burada əsasən abidələrin və arxeoloji materialların xarakteri, təbiəti və elmi analizi verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işi bundan sonra bu sahədə məlumat əldə etmək və qarşıya çıxan sualları dərindən öyrənmək üçün mühüm vasitədir. Həmçinin tədqiqat işindən Albaniyanın antik dünya ölkələri ilə qurduğu mədəni və iqtisadi əlaqələr, onların nəticələri, bu əlaqələrdən doğan maddi mədəniyyət materialları və s. haqqında dolğun informasiya əldə etmək mümkündür. Dissertasiyadan Azərbaycan tarixi, arxeologiyası və mədəniyyəti sahəsində tədqiqatlar aparacaq şəxslər istifadə edə bilərlər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Tədqiqat işi AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində yerinə yetirilmişdir. Təqdim olunan dissertasiyanın iki müzakirəsi də Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ayrı-ayrı şöbələrinin və Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Azərbaycanın antik dövrü arxeologiyası” şöbəsinin əməkdaşlarının iştirakı ilə burada keçirilmiş və müdafiəyə buraxılması tövsiyyə olunmuşdur. Mövzu ilə əlaqədar məqalələr Ukrayna və Azərbaycanın elmi nəşrlərində, eyni zamanda Azərbaycanda və Moskvada keçirilən elmi konfransların materiallarında dərc olunmuşdur. Dissertant 2009-cu ildən Beynəlxalq Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının tərkibində Qəbələ rayonunun Çuxur-Qəbələ kəndinin Antik şəhər yerində və 2013-cü ildən Beynəlxalq Şəmkir-Qaracəmirli arxeoloji ekspedisiyasının Şəmkir rayonunun Qaracəmirli kəndinin Əhəmənilər dövrü abidələrinin arxeoloji qazıntılarında daimi iştirak edir. Arxeoloji qazıntılardan əldə edilən tapıntılar və abidələrin elmi tədqiqatının nəticələri müəllif tərəfindən dissertasiyaya daxil edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Təqdim olunan dissertasiya giriş, dörd fəsil və nəticədən ibarətdir. Tədqiqat işinə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında qorunan arxeoloji materialların, Şəmkir-Qaracəmirli və Qəbələ (Antik şəhər) rayonlarının arxeoloji abidələrinin və bu arxeoloji qazıntılardan əldə edilən mövzu ilə əlaqədar materialların illüstrasiyaları əlavə edilmişdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın ***giriş*** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyektı, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, təcrübi əhəmiyyəti müəyyənləşdirilərək, metodoloji əsası, xronoloji çərçivəsi, mənbəşünaslıq bazası göstərilmiş, mövzunun araşdırılma səviyyəsi təhlil edilmişdir.

I fəsil “Mövzunun mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq bazası” adlanır. Bu fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir.

1.1. “Antik Albaniyanın öyrənilməsində mənbələrin rolu” adlı ilk yarımfəsildə Azərbaycan Albaniyası haqqında məlum olan ən qədim yazılı mənbələr, yunan – Roma, daha sonrakı dövrlərdə isə erməni, gürcü, alban, fars, ərəb və s. mənbələrindən bəhs olunur. Bu mənbələrdə Albaniyanın siyasi, hərbi, iqtisadi və sosial münasibətləri barədə geniş informasiya cəmləşir. Eyni zamanda Albaniyanın flora və faunası, əhalisinin təsərrüfat həyatı, məşğuliyyəti və s. aid dəyərli məlumatlar vardır. Qafqaz haqqında məlumat verən antik müəlliflərdən biri yunan tarixçisi Herodotdur. E.ə. V əsrdə yaşamış qədim yunan tarixçisi Halikarnaslı Herodot özünün “Tarix” adlı əsərində Qafqaz və onun əhalisi barəsində məlumat vermişdir. Tarixdən bəlli olduğu kimi e. ə. VI-IV əsrlərdə Şimali Azərbaycan Əhəmənilər imperiyasının tərkibində olmuşdur. Herodot qeyd edir ki, Əhəmənilər imperiyasının sərhədləri Qərbdə Misir daxil olmaqla Şimali-Şərqi Afrikadan Şərqdə Hind çayı vadisinə qədər,

Cənubda İran körfəzi və Hind okeanından, Şimalda Qafqaz dağlarınadək uzanırdı. Bu yazılı və tarixi faktları arxeoloji abidə və tapıntılar da dönə-dönə təsdiq edir. Şəmkinin əhəməni dövrü inzibati və saray tipli tikililəri, eyni zamanda arxeoloji qazıntılardan əldə olunan materiallar bu haqda tarixi biliklərimizi genişləndirməyə əsas verir. Təbii ki, Herodotun yaşadığı dövrdə Albaniya anlayışı yox idi. Həmçinin alban mənşəli əhalinin, yaxud Albaniya ifadəsinin buna qədərki mənbələrdə təsadüf edilməməsi səbəbindən müəllif bu ifadələri işlədə bilməzdi. Albaniya və onun əhalisi haqqındakı məlumatlar sonrakı dövrün yunan və latın dilli mənbələrində əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın mənbə bazasının mühüm hissəsini arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan əşyavi mənbələr təşkil edir. Çünki məhz bu artefaktlar sayəsində antik mənbələrin doğruluğunu və Albaniya maddi mədəniyyətinin bu dövrdəki müxtəlifliyini təhlil etmək mümkündür. Tədqiqat işində əşyavi mənbələrdən lazımi qədər istifadə edilmişdir. Antik dünyanın Albaniyanın maddi mədəniyyətində üzə çıxan təsiri bilavasitə əşyavi mənbələrdə, xüsusilə sənətkarlıq və numizmatik materiallarda izlənilir. Təqdim olunan dissertasiyada Azərbaycanın antik dövr abidələrindən aşkarlanan əşyavi mənbələr, xüsusilə Qəbələ və Şəmkir rayonunda arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanan abidə və materiallar son dövrün elmi nailiyyətləri kimi tədqiqata cəlb edilmişdir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında qorunan bu dövrə aid materiallar da dissertasiyanın ərsəyə gəlməsində yaxından iştirak etmişdir. Burada antik mədəniyyətin izlərini özündə təkrarlayan keramika nümunələri ilə bərabər ellinizm və Roma dövrünə aid numizmatik, torevtika və bəzək zinət əşyaları mühafizə olunur. Dissertasiyada sadalanan artefaktların və son illərin arxeoloji tapıntılarının antik mənbələrin verdiyi məlumatlarla, həmçinin antik mədəniyyətin Albaniyanın maddi mədəniyyətinə təsiri nəticəsində meydana gələn yeni elementlərinin qarşılıqlı

müqayisəli və analitik təhlili aparılmışdır. O cümlədən Albaniya tarixini və maddi mədəniyyətini əhatə edən digər erkən orta əsrlər dövrü suriya, gürcü, alban, erməni və ərəb mənbələri barəsində qısa icmal qeyd edilmişdir.

Növbəti yarımfəsil **1.2. “Qafqaz Albaniyası Azərbaycan tarixşünaslığında”** adlanır. Burada Albaniya tarixinin və maddi mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələrinin tədqiqinə aid müxtəlif səpkili elmi əsərlərdən söz açılır. Qafqazın, xüsusən Azərbaycan Albaniyası tarixinin öyrənilməsi prosesinə XIX əsrdən başlanılmışdır. Bu tarixin araşdırılmasında tarixçi və arxeoloqların özünəməxsus yeri vardır. Bu işdə həm yerli tədqiqatçıların, həm də digər ölkələrin tarixçi və arxeoloqlarının böyük zəhməti olmuşdur. Azərbaycan Albaniyasının tarixinin və maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində arxeologiya, etnoqrafiya, numizmatika, epigrafiya və s. elmlərin mühüm rolu olmuşdur.

Y.A.Paxomov, K.V.Trever, Z.İ.Yampolski, S.M.Qazıyev, N.V.Minkeviç, T.İ.Qolubkina, K.Əliyev, C.Ə.Xəlilov, İ.A.Babayev, F.L.Osmanov, F.Məmmədova, T.M.Məmmədov, F.Əliyeva, Q.O.Qoşqarlı, M.M.Rəsulova, M.C.Xəlilov və s. kimi bir sıra tədqiqatçıların araşdırmaları nəticəsində Azərbaycan (Qafqaz) Albaniyasının siyasi-ictimai quruluşu, təsərrüfat həyatı, dini dünyagörüşü, qəbir abidələri (dəfnetmə adətləri) və maddi mədəniyyətinin ayrı-ayrı sahələri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş və öyrənilmişdir. Antik dünya mədəniyyətinin Albaniyanın maddi mədəniyyətinə, tikinti texnikasına, ticarət və pul dövryyəsinə və s. göstərdiyi təsir nəticəsində bu sahədə baş verən dəyişikliklər və bu problemin ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif rəqəmlərdə tədqiqi burada göstərilmişdir.

1.3. “Ellinizm prosesi dünya müstəvisində” ki, yarımfəsildə Avropa və Rusiya tədqiqatçılarının antik dünya-ellinizmin şərq dünyasına nüfuzundan bəhs edilmişdir. Ellinizm mədəniyyətinin işıqlandırılması Avropa tədqiqatçılarının araşdırmalarında xüsusi yer tutur. Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə

yürüşü dünya mədəniyyətində yeni eranın başlanmasına təkan verdi. Bu Avropa ilə şərq dünyası arasında yaranan yeni sivilizasiya idi. Makedoniyalı İsgəndərin yürüşü, ellin mədəniyyətinin şərq aləminə təsiri və s. problemlər F.Şaxermayr, İ.Ş.Şifman, İ.Q.Droyzen, F.Şamu, A.B.Ranoviç, A.İ.Pavlovskaya, F.V.Valbank və digərlərinin elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır.

II fəsil “Albaniyanın antik dünya ilə siyasi-iqtisadi əlaqələri” adlanır və iki yarım-fəsildən ibarətdir. Siyasi və iqtisadi münasibətlərin inkişaf etməsi Albaniya əhalisinin qonşu ölkələrlə olan əlaqələrini genişləndirirdi. Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, antik dünya (Yunanıstan və Roma) mədəniyyəti qədim Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin bir sıra sahələrinə, o cümlədən burada yaşayan Albaniya əhalisinin məişətinə və təsərrüfat həyatına təsir göstərmişdir. Bu təsir e.ə. I minilliyin ortalarından başlayaraq izlənilir. Şimali Azərbaycanın antik dünya ilə ilk əlaqələri bu ərazilər hələ Əhəməni imperiyasının tərkibində olduğu dövrdən yaranmışdır. Əhəməni imperiyası güclü hərbi-siyasi mövqeyə və möhtəşəm mədəniyyətə malik bir ölkə idi. Azərbaycan Əhəmənilər ilə həm mədəni, həm siyasi, həm də iqtisadi əlaqələr qurmuş və bu onun sonrakı dövrdə dövlətçilik ənənələrinin qurulmasına və şəhər mədəniyyətinin yaranıb inkişaf etməsinə təsir göstərmişdir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan Əhəmənilər imperiyasının tərkibində bu dövrdə baş verən siyasi, ictimai və hərbi hadisələrin gedişatında iştirak etmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində yaşayış və qəbir abidələrindən əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri, həm də tikili qalıqları bu dövrdə Albaniyanın Əhəmənilərin siyasi və mədəni təsiri altında olduğunu göstərir. Qazax rayonunun Sarıtəpə, Şəmkirin Qaracəmirli abidələri, Mingəçevirdən və Dolanlar kəndindən tapılan nümunələr bu fikri deməyə əsas verir. Uzun müddət Əhəməni imperiyasının tərkibində olması Albaniyanın siyasi iqtisadi inkişafına və ticarət münasibətlərinin geniş xarakter almasına imkan vermişdir. O cümlədən yerli

mədəniyyətdə yeni elementlər yaranmış və Albaniya əhalisinin maddi mədəniyyətini zənginləşdirmişdir. Bu imperiya vasitəsilə albanlar digər xalqlarla mədəni və iqtisadi münasibətlər qurmuş, bu da öz növbəsində yerli əhalinin inkişafına və maddi mədəniyyətinə təsir göstərmişdir.

2.1. “Albaniyanın təsərrüfatı antik mənbələrdə” adlı yarımfəsildə antik müəlliflərin Albaniyanın təsərrüfat həyatına dair yazıları və arxeoloji materiallardakı əksi təhlil edilir. Albaniyanın təsərrüfat həyatı haqqında antik müəlliflərdən Strabon, Plini, Klavdi Elian, Yuli Solin və digərləri maraqlı məlumatlar vermişlər. Müəlliflər Albaniyaya dair müxtəlif epizodları qeyd etməklə əhalinin məşğuliyyəti və təsərrüfat həyatı haqqında da müəyyən məlumatlar vermişlər. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanan, Albaniyanın təsərrüfat həyatını əks etdirən materiallar isə mənbələrin söylədiklərini dəqiqləşdirməyə imkan verir. Yaşayış yerləri, qəbir abidələri və ərzaq saxlamaq üçün istifadə olunan tikililərin, təsərrüfat quyuları və küplərinin aşkar edilməsi Albaniyanın təsərrüfatı haqqında tam təsəvvür yaradır. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Albaniyada təsərrüfatın müxtəlif sahələri kifayət qədər inkişaf etmişdir. Bu dövrdə təsərrüfatda aparıcı yer tutan əkinçiliyin, maldarlığın, bağçılığın və s. inkişaf etməsi barəsində S.M.Qazıyev, C.Ə.Xəlilov, İ.A.Babayev, F.L.Osmanov, tədqiqatçı alim K.Əliyevin və digərlərinin əsərlərində geniş bəhs edilmişdir. Albaniyanın təsərrüfatı haqqında arxeoloji tapıntılardan xeyli məlumat əldə etmək mümkündür. Arxeoloji artefaktları antik qaynaqlar ilə paralel şəkildə təhlil etsək, yerli əhalinin təsərrüfat həyatı haqqında ətraflı məlumat əldə edə və bu sahənin iqtisadi inkişafa göstərdiyi təsiri aydın görə bilirik.

Antik dünya ölkələrində mədəni və iqtisadi əlaqələrin yaranmasında ticarət mühüm rol oynamışdır. Antik dünyanın Albaniyanın mədəni, iqtisadi münasibətlərinə təsiri ticarət və pul dövriyyəsində daha aydın hiss olunur. Bu fəslin **2.2. “Antik**

dünyanın Albaniyanın ticarət və pul dövriyyəsinə təsiri

yarımfəslində antik dövrdə Albaniyanın ellinizm ölkələri ilə qurduğu ticarət münasibətləri nəticəsində ölkə ərazisində pula olan tələbatın artması və e.ə. III əsrdən gec olmayaraq Albaniyada pul zərbi ilə paralel pul dövriyyəsinin yaranması amili ətraflı şərh edilmişdir. Ticarətin yayılması və inkişafında ilkin səbəb ticarət yollarının olmasıdır. Bildiyimiz kimi, Albaniya bu ticarət yollarının üzərində yerləşən antik dünya ölkələrindən biri idi. Albaniyadan keçən quru və dəniz ticarət yolları barəsində antik mənbələrdə məlumatlar vardır. Antik dövrdə Avropadan Asiyaya doğru ticarətin genişlənməsində Makedoniyalı İsgəndərin Şərqi yürüşünün xüsusi rolu olmuşdur. Beynəlxalq ticarət yolları Avropanı Misir, Suriya, Selevki, Parfiya, Midiya, Baktriya, Çin, Hindistan kimi qədim mədəniyyətə malik ölkələrlə birləşdirirdi. Ticarət Albaniyanın sosial iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərirdi. Ellinizm dövründə Antik dünyanın beynəlxalq ticarətə təsir göstərməsi bir sıra xalqların maddi mədəniyyətində təzahür edirdi. Antik dünyaya aid maddi mədəniyyət nümunələrinin Albaniya ərazisindən tapılması o dövrdə Albaniyanın beynəlxalq ticarətdə iştirak etdiyini göstərir. Mədəni və iqtisadi əlaqələrin inkişaf etməsi yerli əhəlinin sosial həyatında müəyyən dəyişikliklərə səbəb olurdu. Ticarət əlaqələri nəticəsində ellinizm ölkələrindən müxtəlif nümunələr Albaniya ərazisinə gətirilirdi. Belə materialların bir çoxu arxeoloji qazıntılardan əldə edilmişdir.

Ölkə ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan pul nümunələri antik dövrdə Albaniyada gətirilmə pullardan istifadə olunduğunu və onların əhəlinin məişətində geniş yer tutduğunu göstərir. Albaniya ərazisindən tapılan ən qədim pullar Makedoniyalı İsgəndərin pulları olmaqla, sonrakı mərhələdə Selevki, Yunan-Baktriya, Parfiya, Frakiya, Roma və s. aid müxtəlif sikkələr ölkənin pul dövriyyəsində iştirak etmişdir.

III fəsil “Antik dünyanın Albaniyanın sənətkarlıq sahəsinə təsiri” adlanır. Fəsil iki yarımfəsilə bölünür. Bu fəsildə

antik mədəniyyətin Albaniyanın sənətkarlıq sahəsinə göstərdiyi təsir nəticəsində yerli sənətkarlıq məmulatının bədii tərtibatında antik dünya ölkələrinə məxsus nümunələri təkrarlayan element və təsvirlərin meydana gəlməsi göstərilir.

3.1. “Keramika istehsalına antik dünya mədəniyyətinin təsiri” adlı yarımfəsildə antik dünya, xüsusilə yunan mədəniyyətinin təsiri ilə yerli keramika istehsalında yeni motivlər meydana gəlir. Oxşarlıq xüsusiyyətinə görə antik dünya ölkələrinin keramika məhsulları ilə yaxınlıq təşkil etməsi ellinizm dövründə Albaniyanın keramika istehsalına antik dünya mədəniyyətinin təsiri danılmazdır. Antik dünyanın təsiri Albaniyadan aşkar edilən oynoxoyya, matra, vaza, kubok tipli qablarda aydın və qabarıq müşahidə edilməkdədir. Bu tip qablar Azərbaycanın antik dövr abidələrində tez-tez rast gəlinir. Eyni adlı saxsı qablar antik dünya üçün xarakterikdir. Yerli ənənələri qoruyub saxlamaqla yanaşı ellin dünyasının mədəniyyətinə xas elementləri və təsvirləri öz keramika məmulatının bədii görünüşünə daxil etməklə Albaniya əhalisi iki mədəniyyət arasında harmonik körpü yaratmışdır.

3.2. “Mədəni münasibətlər, sənətkarlıq nümunələri və antik dünyanın izləri” adlı yarımfəsildə Albaniyanın antik dünya ilə qurduğu mədəni münasibətlər nəticəsində ölkə ərazisinə gətirilən müxtəlif sənətkarlıq nümunələri və bu faktın maddi mədəniyyətimizə təsiri məsələsi işıqlandırılmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı yerli sənətkarlıq nümunələrindən savayı başqa ölkələrə məxsus sənətkarlıq nümunələrinin tapılması deyilən faktları təsdiqləyir. Çox güman ki, digər xalqların maddi mədəniyyət nümunələrinin ölkə ərazisinə gətirilməsi ticarət və mədəni əlaqələr sayəsində baş vermişdir. Belə sənətkarlıq nümunələri orijinallığı və nəcibliyi ilə seçilir. Bura əsasən bəzək-zinət əşyaları, torevtika nümunələri, şüşə məmulatı və s. daxildir.

“Antik dünya mədəniyyətinin Albaniyanın memarlıq, tikinti texnikası və əhalinin həyat tərzinin digər sahələrinə

təsiri” adlanan sonuncu, **IV fəsildə** Albaniyanın ellinizmə qədr inkişaf edən tikinti texnikası və ellinizm dövründə antik dünyanın yerli tikinti texnikası və memarlığına təsiri, həmçinin qəbir abidələrində müşahidə edilən antik dünyanın təsiri və izləri göstərilmişdir. Bu fəsil üç yarım fəsildən ibarətdir.

4.1. “Albaniyanın antik dövrə qədərki tikinti texnikası”

adlanan yarım fəsildə Əhəmənilər dövründə (e.ə. VI-IV əsr) Azərbaycanda inkişaf edən tikinti texnikasından bəhs edilir. Şəmkir rayonunun Qaracəmirli kəndində müxtəlif illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Əhəməni memarlıq və tikinti texnikasına məxsus saray tipli iri ictimai binaların izlənilməsi, məhz bu dövrdən etibarən Şimali Azərbaycanda memarlıq cəhətdən əzəmətli binaların meydana gəlməsini göstərir. İranın Persopol, Pasarqad, Suz kimi abidələrinin tikinti texnikasına oxşar üslubun burada peyda olması bu faktı təsdiqləyir. Əhəmənilərin yunanlarla olan sıx əlaqələri İranın maddi mədəniyyətində, eyni zamanda tikililərin memarlıq üslubunda yeni formaların meydana gəlməsinə şərait yaradırdı. Bu təsir tədricən Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə və tikinti texnikasına sirayət edirdi. Ellinizm dövründə isə bu proses köklü xarakter almağa başladı.

Azərbaycanın memarlıq və tikinti texnikasında müşahidə edilən antik dünyanın təsiri **4.2. “Antik dünyanın Albaniyanın memarlıq və tikinti texnikasına təsiri”** adlı yarım fəsildə geniş şərh edilmişdir. Burada məhz antik dünyanın təsiri ilə yerli tikinti texnikasında kirəmitlərin meydana gəlməsi, hörgüdə birləşdirici vasitə kimi əhəng məhlulundan istifadə edilməsi, Qəbələ rayonunun Antik şəhər yerində izlənən oval tipli tikililərin inşası göstərir ki, e.ə. IV əsrdən başlayaraq antik mədəniyyət Albaniyanın maddi mədəniyyətinin bütün sahələrinə təsir etmişdir. Antik şəhər yerində izlənən bir neçə oval formalı tikililərin oxşarına nəinki Qafqazda, heç Asiyanın özündə də rast gəlmək mümkün deyildir.

4.3. “Antik mədəniyyətin Albaniyanın qəbir abidələrində müşahidə edilən izləri” adlı sonuncu yarımfəsildə antik dünyanın Albaniyanın qəbir abidələrində rast gəlinən izlərindən və dəfn etmə adətlərinə təsirindən bəhs edilir. Antik Yunanıstanda ölünə dəfn edərkən ağzına bir ədəd pul qoyurdular. Bu yunanların axirət dünyasına olan inancından irəli gəlirdi. Oxşar hal Azərbaycanda da müşahidə edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı skeletin əl və çənə sümüyünün yanında pul nümunələrinin tapılması bu faktı təsdiq edir. Bu anoloji hal antik dünyanın albanların dini dünyagörüşünə, dəfn etmə adətlərinə təsiri nəticəsində yaranmışdır. Qəbir abidələrindən antik dünya mədəniyyətinin təsiri ilə istehsal edilən saxsı nümunələrinin tapılması, ticarət və mədəni münasibətlər nəticəsində ellinizm ölkələrinə xas olan əşyaların qəbirlərdə rast gəlinməsi antik dünyanın Albaniyanın qəbir abidələrində təsadüf edilən izləridir. Bu ətrafda dissertasiyanın sonuncu yarımbaşlığında dolğun informasiya verilmişdir.

Dissertasiyanın *nəticə* hissəsində qarşıya qoyulan problemin həllində əldə edilən ümumi nəticələr göstərilmişdir. Ellin ölkələri ilə qurulan iqtisadi və mədəni əlaqələr bütün şərq dünyasında olduğu kimi Azərbaycan Albaniyasında da iki dünyanın, şərq və qərb mədəniyyətinin vəhdətindən doğan yeni mədəniyyətin təməlini qoymuşdur.

Azərbaycanın əhəməni dövrü maddi mədəniyyət abidələri sırasında Şəmkir rayonunun Qaracəmirli abidələrindən əldə edilən artefaktlar məhz bu dövrdən müşahidə edilən yunan izlərini görməyə imkan verir. Bu abidələrdən əldə olunan materiallar antik dünya mədəniyyəti təsirinin ilkin göstəriciləridir. Tədqiqat işində göstərildiyi kimi, antik dünya mədəniyyəti Albaniyanın maddi mədəniyyətinin bir çox sahələrinə, dəfn etmə adətlərinə, təsərrüfat həyatına, ticarət münasibətlərinə və pul dövriyyəsinin yaranıb inkişaf etməsinə təsir göstərmişdir. Heç şübhəsiz ellinizm yalnız yunan və Roma təsiri ilə məhdudlaşmırdı. Selevki, Parfiya,

Baktriya, İberiya, Frakiya, Pont və digər ellinizm ölkələrinin də bu mədəniyyətin yaranmasında, eyni zamanda Azərbaycan Albaniyasının maddi mədəniyyətinə təsir edərək, aftoxton əhalinin yaşam tərzinə sirayət etməsində mühüm rolu olmuşdur.

Tədqiqat işinin hər bir fəslində yuxarıda qeyd edilən məsələlər – antik dünyanın təsiri ilə Azərbaycan Albaniyasının maddi mədəniyyətində müşahidə edilən dəyişikliklər və iki mədəniyyətin birləşərək yaratdığı yeni mədəniyyətin diqqət çəkən nəticələri ümumi şəkildə təqdim edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu iddiaçının nəşr olunmuş məqalələrində öz əksini tapmışdır.

1. Azərbaycan maddi mədəniyyətinə Antik dünya mədəniyyətinin təsiri və onun səbəbləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransının materialları, iyun 2009-cu il, Bakı: “Elm”, 2009, s. 445-447
2. Azərbaycanın antik dünya ilə əlaqələrinin öyrənilməsinə dair. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, №1, Bakı: “Nafta-Press”, 2009, s. 76-80
3. Qafqaz Albaniyasının dulusçuluq məmulatlarına antik dünya mədəniyyətinin təsiri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası aspirantlarının elmi konfransının materialları, may 2010-cu il, Bakı: “Elm”, 2010, s. 437-439
4. Qafqaz Albaniyasının pul dövriyyəsinə antik dünya mədəniyyətinin təsiri. Tarix və onun problemləri, nəzəri elmi, metodik jurnal, Bakı: 2011, s. 208-212
5. Qafqaz Albaniyasının qəbir abidələrində antik dünya mədəniyyətinin izləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası doktorantlarının elmi konfransının materialları, may 2011-ci il, Bakı: “Elm”, 2011, s. 231-234
6. Azərbaycanın erkən orta əsrlər dövrü torevtika nümunələrində antik dünya mədəniyyətinin izləri. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi 2012. Bakı “Elm”, 2012, s.225-231

7. Qafqaz Albaniyasının təsərrüfatı yazılı və arxeoloji mənbələr kontekstində. Azərbaycan arxeologiyası, Cild15, №2, Bakı: 2012, s. 64-74
8. Qafqaz Albaniyasında şərabçılıq ənənələri. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu” III Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: 18-19. IV. 2013, s. 194-198
9. Antik dünya mədəniyyətinin Qafqaz Albaniyasının memarlıq və tikinti texnikasına təsiri. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Bakı: “Elm”, 2014, s. 301-311
10. Şimali Azərbaycan Əhəmənilər imperiyasının tərkibində. Antik dünya ilə ilk əlaqələr. “Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu” IV Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: “Ziya”, 2014, s. 137-145
11. Административные постройки на территории Шамкирско-Караджамирлинского памятника периода Ахеменидов. Сборник материалов III Международной конференции молодых ученых «Новые материалы и методы археологического исследования» 16-19 март 2015, Москва, ИАРАН. 2015, с. 95-97
12. Qaracəmirli-İlyastəpə abidəsində arxeoloji qazıntılar. Azərbaycanın ilk peşəkar arxeoloq və muzeyşünası Davud bəy Şərifovun anadan olmasının 130 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu” V Respublika elmi konfransının materialları, Bakı: 7.IV.2015, “Elm və Təhsil”, 2015, s.289-295
13. Влияние культуры античного мира на керамическое производство Кавказской Албании. **Гілея**: науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: “Видавництво “Гілея”, 2015. – Вип. 97 (6). – 489, с. 143-148
14. Quba rayonunun Püstəqasım kəndindən əldə edilən təsadüfi arxeoloji tapıntılar. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi 2015, Bakı: “Elm və təhsil”, 2015, s. 299-308

Лачын Халид оглы Мустафаев
Культурное влияние Античного мира на материальное
наследие Азербайджанской Албании
РЕЗЮМЕ

Диссертация написана на основе сравнительного анализа археологического материала Азербайджанской Албании с культурой античного мира.

Диссертация состоит из введения, четырех глав и заключения. К исследованию прилагаются список использованной литературы и иллюстрации.

Во «Введении» обоснованы актуальность темы, цель и задачи, уровень изученности, научная новизна, методологическая основа, хронологические рамки, источниковедческая и историографическая база, научно-практическое и теоретическое значение, апробация исследования.

В первой главе «Источниковедческая и историографическая база темы» упомянуты сведения античных и раннесредневековых авторов о Кавказе и Албании. Рассмотрены историография различных областей материальной культуры Албании, а также влияние эллинизма на Восток в работах европейских и российских исследователей.

Во второй главе «Политико-экономические связи Албании с античным миром», исследованы политико-экономические отношения Азербайджана в до эллинистический, эллинистический и римский периоды. В работе проведен сравнительный анализ сведений греческих и латинских источников о хозяйственной жизни Албании с археологическими артефактами, а также указано влияние античного мира на развитие торговых отношений и денежного обращения в Албании.

В третьей главе «Влияние античного мира на ремесло Албании» нашли отражение культурные связи, в том числе влияние античной культуры на различные сферы материальной культуры Албании, в частности, на керамику, предметы торевтики, украшения и др.

В четвертой главе «Влияние культуры античного мира на зодчество, технику строительства и на другие отрасли жизнедеятельности населения Албании» исследуется развитие архитектуры Азербайджана со периода Ахеменидской империи до поздней античности, а также влияние культуры античного мира на зодчество и строительную технику, показаны следы античной культуры в погребальных обрядах Албании.

В "Заключении" даны обобщающие выводы, направленные на решение, поставленных в исследовании, проблем.

Lachin Khalid oglu Mustafayev
Cultural influence of ancient culture on the material heritage of
Azerbaijani Albania

SUMMARY

Dissertation is written on the basis of comparative analysis of archaeological materials of Azerbaijani Albania with the culture of ancient world.

Dissertation consists of preface, four chapters and conclusion. The list of literature and illustration are attached.

In preface the actuality of the theme, its goal and objectives, the level of studying and scientific newness, the methodological basis, chronological frames, sources and historiography foundation, scientific-practical and theoretical significance and approbation are justified.

In the first chapter "Sources and historiography basis of theme" the data of ancient and early medieval authors on Caucasus and Albania are reviewed. The historiography on different spheres of material culture of Albania, the Hellenic influence on the Eastern world are also investigated referring to the researches of European and Russian authors.

In the second chapter "Politico-economical contacts of Albania with the ancient world" the politico-economic relations of Azerbaijan in Prehellenistic, Hellenistic and Roman epochs are investigated.

Comparative analysis of Greek and Latin sources on economic life in Albania with the revealed archaeological artifacts is carried out and influence of ancient world on development of trade relations and currency circulation is emphasized.

In the third chapter "Influence of ancient world on the handicraft of Albania" the cultural relations, including influence of ancient world on the different spheres of material culture of Albania, particularly on the production of pottery, toreutics, jewelery and different branches of arts and crafts.

In the fourth chapter "Influence of ancient world culture on the architecture, construction technique and other branches of economical life of inhabitants in Albania" the development of architecture since Achaemenid empire to the late Antiquity, influence of ancient culture on this architecture and technique of construction in Azerbaijani Albania, burial traditions of Albania are also investigated.

In "Conclusion" part of the dissertation researcher makes a conclusion of investigation carried out by him on the questioned issues of the dissertation thesis.

Tiraj 100. Format 60x84 $\frac{1}{16}$

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının mətbəəsi
Bakı ş., H.Cavid pr-ti 115

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ**

На правах рукописи

ЛАЧЫН ХАЛИД оглы МУСТАФАЕВ

**КУЛЬТУРНОЕ ВЛИЯНИЕ АНТИЧНОГО МИРА НА
МАТЕРИАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АЛБАНИИ**

5505.02 – Археология

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по истории**

БАКУ- 2016